

İrəvan tariximizin ayrılmaz bir parçasıdır. Xalqımız zaman-zaman doğma İrəvanda gözəl binalar tikib, məhəllələr salıblar. Hər məhəllə də İrəvanın tarixində xüsusi əhəmiyyətə malik olub. Çox təəssüf ki, sonralar İrəvana, bütövlükdə Qərbi Azərbaycana köçürülən ermənilər orada məskunlaşdıqdan sonra ortaya məlum iddialarını qoydular, bu şəhərin tarixini saxtalaşdırmağa başladılar.

İrəvan şəhərinin bir neçə tarixi məhəlləsi olub ki, bu gün onların hamısının adını erməniləşdiriblər və onları bizim tariximizdən qoparmağa çalışırlar. Amma bütün tarixi mənbələrdə, arxiv sənədlərində, avropalı səyahatçıların səyahətnamələrində açıq qeyd olunur ki, İrəvanda hansı məhəllələr olub, onların adları necə idi, sakinləri kimlər idi.

"Qərbi Azərbaycanın daş yaddaşı" rubrikasında İrəvanın Qala, Təpəbaşı, Dəmirbulaq kimi məhəllələrindən danışmaq istəyirik.

Qeyd edək ki, Dəmirbulaq İrəvanın qədim məhəllələrindən biridir. 1728-ci ildə tərtib olunmuş osmanlı "Müfəssəl dəftər"ə görə, bu dövrdə İrəvan şəhəri 4 məhəllədən ("Köhnə şəhər", "Dəmirbulaq", "Dərəkənd", "Təpəbaşı") ibarət olub (N.Əhmədli). 1831-ci ildə Dəmirbulaq məhəlləsinin təsvirini verən tədqiqatçılar vurğulayır ki, İrəvan bu hissələrdən ibarətdir:

1. Şəhər hissəsi
 2. Təpəbaşı hissəsi
 3. Dəmirbulaq hissəsi
- Təpəbaşı hissəsinə aid olanlar:

Əhalisi: "İrəvan şəhərinin əhalisi aşağıdakı kimidir:

Azərbaycanlılar: Dəmirbulaq hissəsi - 411 ailə, 789 kişi, 806 qadın, cəmi 1.595 nəfər. İrandan köçürülən ermənilər: Dəmirbulaq hissəsi - 48 ailə, 118 kişi, 112 qadın, cəmi 230 nəfər. Dəmirbulaq hissəsindəki bütün əhali - 459 ailə, 907 kişi, 918 qadın, cəmi 1.825 nəfər; Dəmirbulaq hissəsi müharibədən daha artıq ziyan çəkib. İrəvan şəhərinin imtiyazlı əhalisi: Dəmirbulaq hissəsi - Azərbaycan türkləri: 14 bəy ailəsi, 46 kişi, 46 qadın, cəmi 92 nəfər 1 mirzə ailəsi, 1 kişi, 1 qadın, cəmi 2 nəfər 7 molla ailəsi, 13 kişi, 16 qadın, cəmi 29 nəfər 11 seyid ailəsi, 22 kişi, 19 qadın, cəmi 41 nəfər 3 dərviş ailəsi, 6 kişi, 4 qadın, cəmi 10 nəfər Ermənilərdə: 3 məlik ailəsi. 12 kişi, 10 qadın, cəmi 22 nəfər 5 bəy ailəsi, 16 kişi, 13 qadın, cəmi 29 nəfər 1 mirzə ailəsi, 1 kişi, 3 qadın, cəmi 4 nəfər 13 ruhani ailəsi, 55 kişi, 35 qadın, cəmi 90 nəfər[2][3]

Tarix üzrə fəlsəfə doktoru Nazim Mustafa tədqiqatlarında bu məsələyə də xüsusi diqqət yetirib və maraqlı faktlar təqdim edib. N.Mustafa yazır ki, İrəvan şəhəri 4 massivdən ibarət olmuşdur: "Qala, Şəhri (yaxud Köhnə şəhər), Təpəbaşı (hazırda Kond adlanır) və Dəmirbulaq (hazırda Karanki tağ adlanır) massivləri. Qala ilə digər yaşayış massivləri arasında Bazar meydanı yerləşirdi. Şəhri məhəlləsi Qırxbulaq çayının sağ sahilinə İrəvan qalasına kimi uzanırdı. Şəhərin mərkəzi bazarı və bütün meydanları, bir çox karvansaraları və hamamları bu hissədə yerləşirdi. Təpəbaşı məhəlləsi Zəngi çayı ilə Şəhri məhəlləsinin arasındakı təpəlikdə yerləşirdi. Təpəbaşı məhəlləsinə Şəhri məhəlləsindən İrəvanın adlı-sanlı adamlarının çoxsaylı bağları ayırırdı. Hüseyin qulu xana məxsus məşhur Xan bağı və yay

köşkü Zəngi çayının sağ sahilində yerləşirdi. Dəmirbulaq məhəlləsi Şəhri məhəlləsindən cənub-şərqdə, İrəvan qalasının şərqində yerləşirdi. Cəfər bəy məscidi və hamamı, həmçinin Həsənəli hamamı və Susuz karvansarayı da burada yerləşirdi.

Osmanlı dövləti ilə Qacarlar dövləti arasında strateji mövqedə yerləşən İrəvan qalasını ələ keçirmək Rusiya üçün də böyük əhəmiyyət kəsb edirdi. Lakin rus qoşunlarının 1804-cü və 1808-ci illərdə İrəvan qalasını ələ keçirmək cəhdləri puç olmuşdu. 20 ildən artıq müddətdə rus qoşunlarının fasilələrlə hücumuna igidliklə tab gətirən İrəvan qalası, nəhayət 1827-ci il oktyabrın 1-də ermənilər qala divarlarının zəif yerlərini rus komandanlığına nişan verməsi nəticəsində süqut etdi. İrəvan şəhərinin qara günləri başladı".

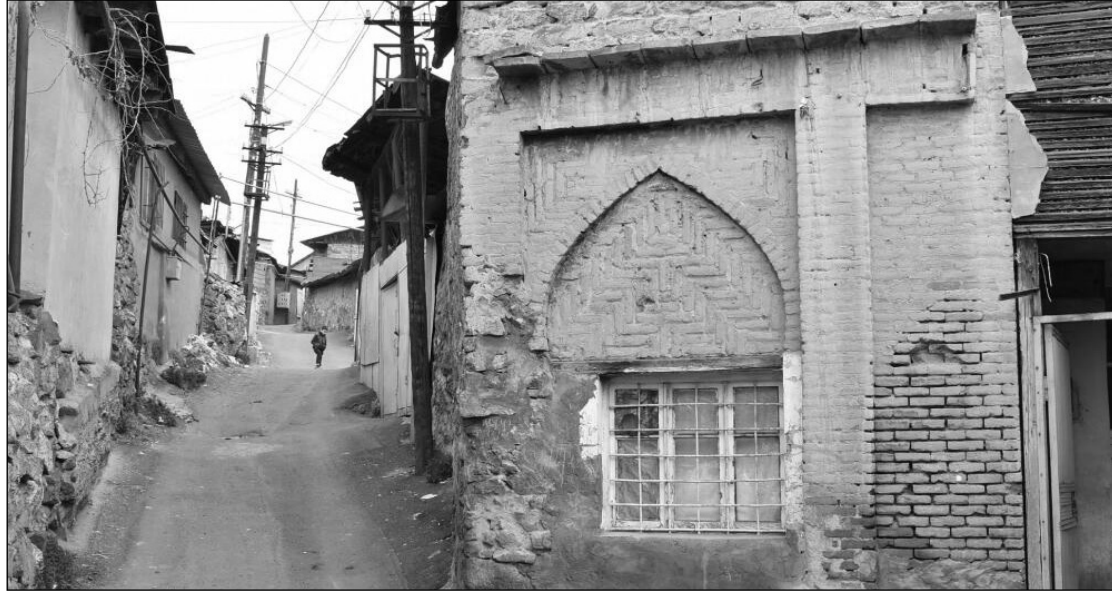
N.Mustafanın qeyd etdiyinə görə, Qalanın işğalından dərhal sonra, ilk olaraq Osmanlı sər-kərdəsi Rəcəb paşa tərəfindən 1725-ci ildə inşa etdirilmiş məscidin günbəzindəki ayparanı çıxararaq onun yerinə xaç asmış, minarəsində isə kilsə zəngi quraşdıraraq pravoslav kilsəsinə çevirmişdilər. Alim bildirir ki, Qaladakı Sərdar məscidini rus qoşunlarının arsenalına çevirmiş, xanın hərəmxanasını isə hospital etmişdilər. "İrəvan xanlığının süqutundan sonra Xan sarayında yeni yaradılan "Erməni vilayəti"nin inzibati binası yerləşirdi. Rusiya çarı I Nikolay Şimali Azərbaycan xanlıqlarının axırncı istehkamı olan əfsanəvi İrəvan qalasını görmək arzusu 1837-ci ildə reallaşdı. Xan sarayında qalan I Nikolay şəhərin müxtəlif təbəqələrinin nümayəndələrini orada qəbul etmişdi.

1853-cü ildə baş verən zəlzələ nəticəsində İrəvan qalasının divarları yenidən uçmuşdur. 1864-cü ildə İrəvan qalısından hərbi məqsədlər üçün istifadəyə son qoyulmuşdur. 1868-ci ildən Xan sarayının Sərdar zalında İrəvan şəhər polis idarəsi yerləşirdi. İrəvan qubernatorunun vəsətəti əsasında Qafqaz canişinliyi Sərdar zalının (Güzgülü salon) təmiri üçün 1867, 1871, 1874, 1880-ci illərdə vəsait ayırmışdı.

1865-ci ildə İrəvan qalasının ərazisinin bir hissəsini Nerses Tahiryana adlı tacir satın alaraq orada şərab zavodu (indiki konyak zavodu) inşa etdirmişdir. İrəvan şəhərinin texniki B.Mehrabovun 1906-1911-ci illərdə tərtib etdiyi planda şəhərdə 8 məscidin (Təpəbaşı, Şəhər (Zal xan), Sərtib xan, Göy məscid (Hüseynəli xan), Hacı Novruzəli bəy, Qala məscidi (Abbas Mirzə məscidi), Dəmirbulaq, Hacı Cəfər) mövcudluğu göstərilir.

Həmin dövrdə İrəvan şəhərində azərbaycanca səslənən küçə adları belə idi: Şəriət, Karvansara, Qala, Sultan, Çölməkçi, Naxçıvan, Bazar, Daşlı, Paşa xan, Qarıblar ocağı, Deyirmanlı, Məscid, Fəhlə bazarı, Təpəbaşı, Qəbiristan, Naib, Mir Cəfər, Rüstəm xan, İmamrə, Korbu-

İrəvan şəhərimizin tarixi məhəllələri - Qala, Təpəbaşı, Dəmirbulaq...

laq, Bey, Kətan, Dükanlı, Sallaqlar və s".

Alim yazır ki, İrəvanda çoxsaylı karvansaralar da mövcud olmuşdur: Əfşar, Sərdar, Şeyxülislam, Tağlı, Sulu, Susuz, Hacı Əli, Kömürçü, Gürcü, Culfa, Hacı İlyas və s. Azərbaycanlılara məxsus bu karvansaraların hamısı yer üzündən silinmişdir.

"XX əsrin əvəllərində İrəvanın küçələri qaz və kerosin fənərləri ilə işıqlandırılırdı. 1907-ci ildə İrəvanın varlı sakini Hacı İbrahim oğlu Zəngi çayı üzərində su elektrik stansiyası tikilməsi təşəbbüsü ilə çıxış etmişdi. 1909-cu ildə şəhərin daha bir varlı azərbaycanlısı - mühəndis Xəlil bəy Qasımbəyov həmkarı Arşak Malxasyanla birgə qurduqları "Kooperasiya" şirkətinin adından su elektrik stansiyasının tikilməsi üçün şəhər idarəsinə müraciət etmişdilər.

1911-ci ildə İrəvandan təqribən 19 km məsafədə Gedər çayının mənbəyindən (Qırxbulaqdan) şəhərə su kəməri çəkilmişdi. Bu kəmərin çəkilməsində Abbasqulu xanın İrəvan-skinin müstəsna rolu olmuşdu.

1918-ci il mayın 28-də cənubi Qafqazda üç müstəqil dövlət - Azərbaycan, Gürcüstan, Ermənistan dövlətləri yarananda Azərbaycan Milli Şurası 29 may tarixli qərarı ilə İrəvan şəhərini ermənilərə paytaxt kimi güzəştə getmişdir. Lakin 1918-1920-ci illərdə mövcud olmuş daşnak hakimiyyəti dövründə İrəvan şəhərində azərbaycanlılara qarşı soyqırım, onlara məxsus maddi-mədəniyyət abidələrinə qarşı isə vandalizm aksiyaları həyata keçirilmişdir. Məscidlərə od vurulmuş, azərbaycanlıların evləri talan və zəbt edilmişdi.

Sovet hakimiyyəti illərində də azərbaycanlıların diskriminasiyası və deportasiyası rəs-

mi Ermənistanın siyasətinin tərkib hissəsi olmuşdur. 1924-cü ildə Aleksandr Tamanyanın layihəsi əsasında həyata keçirilən İrəvan şəhərinin rekonstruksiyası, əslində azərbaycanlıların izini silməyə xidmət edirdi. Göy məsciddə İrəvan şəhər Tarix Muzeyi yerləşdirilmiş, Zal xan (Şəhər) məscidi Rəssamlar İttifaqının sərgi salonuna çevrilmiş, yeganə olaraq Dəmirbulaq məscidindən başqa qalan bütün məscidlər yerlə yeksan edilmişdi. Dəmirbulaq məscidi isə 1988-ci ilin martında erməni vandalları tərəfindən yandırılmışdı. Sərdar sarayı, İrəvan qalasının Sahil bulvarının salınmasında istifadə edilmişdi. Köhnə şəhər massivində azərbaycanlılar yaşayan məhəllələr sökülərək yerində parklar, kinoteatrlar, meydanlar salınmışdı.

İrəvan şəhəri dünya paytaxtları arasında yeganə şəhərdir ki, onun qədimliyi ilə öyünüldüyü halda, orada mövcud olan tarixi-memarlıq abidələrinin yaşı 200 ildən artıq deyil. Çünki İrəvanda mövcud olmuş qədim tarixi-memarlıq abidələrinin hamısı azərbaycanlılara məxsus olduğuna görə, ermənilər onların hamısını yer üzündən silmişlər. İrə-

van şəhərinin adı isə indiyədək iki dəfə dəyişdirilmişdir. Birinci dəfə rusların işğalından sonra 1828-ci ildə Erivan (Grivanğ), ikinci dəfə isə 1936-cı ildə dəyişdirilərək Yerevan (Erevan) adlandırılmışdır.

Acı realıq odur ki, vaxtilə aborigen əhalisi tamamilə azərbaycanlılardan ibarət olan İrəvan, hazırda monoetnik erməni şəhərinə çevrilmişdir"- deyər N.Mustafa bildirir.

Bu gün İrəvan yenə də Azərbaycan türklərinin şəhəridir və burada ulu babalarımızın izləri yaşayır. Tariximiz nə qədər saxtalaşdırmaya məruz qalsa da, amma heç zaman öz milli keyfiyyətini itirmir. Əlbəttə, İrəvan öz doğma sahiblərini gözləyir və çox da uzaq olmayan çağda soydaşlarımız yenidən öz yurdlarına, doğma evlərinə qayıdacaqlar. Bu gün məhv edilməkdə olan Təpəbaşı məhəlləsi də xilas ediləcək, Qaladan, Dəmirbulaqdan azərbaycanlıların səsi eşidiləcək, o məhəllələrin tarixi adları yenidən bərpa ediləcək. Çünki o məhəllələrin tarixi adları daşların yaddaşına hopub qalıb, insanların hafizəsindədir, arxivlərdədir və bir gün dirçələcəkləri günü gözləyirlər...

İradə SARIYEVA